

Yhteenvedo kulttuuriteollisuudesta

Sanaa "kulttuuriteollisuus" lienee käytetty ensimmäistä kertaa Horkheimerin ja minun vuonna 1947 Amsterdamissa ilmestyneessä kirjassa *Dialektik der Aufklärung*. Luonnoksissamme puhuimme "massakulttuurista". Korvasimme tämän ilmauksen "kulttuuriteollisuudella" sulkeaksemme jo ennalta pois tulkinnan joka on sen asian ajajille mieleinen: että olisi kyse ikään kuin spontaanisti massoista itsestään nousevasta kulttuurista - kansantaiteen nykyaikaisesta muodosta. Kulttuuriteollisuus eroaa sellaisesta äärimmäisen selvästi. Se kokoaa vanhastaan tutut ainekset uudeksi kvaliteetiksi. Kaikilla sen lohkoilla kehitellään enemmän tai vähemmän suunnitelmallisesti tuotteita, jotka on tarkoitettu massakulutukseen ja jotka määrittävät pitkälti itsestään käsin tätä kulutusta. Yksittäiset lohkot muistuttavat rakenteellisesti toisiaan tai vähintään mukautuvat toisiinsa. Ne jäsentyvät lähes aukottomaksi systeemiksi. Nykyaikainen tekniikka sekä toisaalta talouden ja hallinnon keskittyminen mahdollistavat tämän. Kulttuuriteollisuus on kuluttajiensa vapaaehtoista ylhäältä päin tapahtuvaa integrointia. Se myös pakottaa yhteen vuosi-

tuhansia toisistaan erillään olleet eliitin ja rahvaan taiteet, molempien vahingoksi. Tehokeinoilla spekulointi riistää eliittitaiteelta vakavuuden; rahvaan taiteen sivilisatorin kesyttämisen puolestaan riistää häijyn vastustuskyvyn, joka siihen sisältyi ennen kuin yhteiskunnallinen kontrolli muuttui totaaliseksi. Vaikka kulttuuriteollisuus tällöin kiistämättä spekuloi niiden miljoonien ihmisten tietoisuuden ja tietämättömyyden tasolla, joihin se pyrkii vetoamaan, eivät massat ole sille ensisijaisia vaan jotain toissijaista, laskelmin mukaan otettua; koneiston liitännäinen. Toisin kuin kulttuuriteollisuus haluaisi uskotella, kuluttaja ei ole kuningas, ei kulttuuriteollisuuden subjekti vaan sen objekti. Sana "massamediat", joka jo on hioutunut kulttuuriteollisuudelle sopivaksi, siirtää korostuksen harmittomaan. Ensisijaisesti kyse ei ole massoista eikä myöskään kommunikaatiotekniikoista sinänsä vaan hengestä, joka niihin on puhallettu, isännän äänestä. Kulttuuriteollisuus käyttää väärin kunnioitustaan massojen mentaliteettia kohtaan lisäämällä, lujittamalla ja vahvistamalla tätä annettua ja muuttumattomaksi oletettua mentaliteettiä. Kuinka mentaliteetti voisi

muuttua, on kokonaan poissuljettu kysymys. Massat eivät ole kulttuuriteollisuuden mitta vaan sen ideologia, vaikka toisaalta kulttuuriteollisuudella ei olisi juurikaan olemassaolon edellytyksiä ellei se mukautuisi massoihin.

Kuten Brecht ja Suhrkamp jo 30 vuotta sitten osoittivat, teolliset kulttuuritavarat eivät suuntaudu oman sisältönsä ja siihen sointuvan hahmotuksen vaan arvonnäköyksen periaatteen mukaan. Kulttuuriteollisuuden koko praksis siirtää voittomotiivin täysin paljaana hengen tuotteisiin. Voittomotiivi oli niissä piilevänä jo siitä lähtien kun ne tuottivat tavaroina markkinoilla elätyksen tekijöilleen. Mutta ne tavoittelivat voittoa vain välillisesti, itsenäisen olemuksensa kautta. Kulttuuriteollisuudessa on uutta vaikutustehon välitön ja salailematon ensisijaisuus, joka sen tyyppillisissä tuotteissa on tarkkaan ja läpikotaisin laskelmoitu. Kulttuuriteollisuudella on taipumus - tahtoivatpa sen valtiat sitä tai eivät - lakkauttaa taideteosten autonomia, jota tosin tuskin koskaan on ollut puhtaana ja johon vaikutusyhteydet ovat aina sekoittuneet. Kulttuuriteollisuuden valtiat ovat yhtä lailla toteuttamisen välikappaleita kuin vallan haltijoitakin. Taloudelliselta kannalta he ovat tai olivat etsimässä uusia pääoman arvonnäköyshmahdollisuuksia taloudellisesti kehittyneimmissä maissa. Entiset käyvät yhä epävarmemmiksi saman keskittymiskehityksen takia, joka puolestaan yksinomaan mahdollistaa kulttuuriteollisuuden kaikenkattavana järjestelmänä. Omaa päämääräänsä noudattaessaan kulttuuri ei ollut ihmisille vain mieliksi vaan esitti aina myös vastaväitteitä kivettyneille suhteille, joiden alaisina ihmiset elävät, ja kunnioitti näin ihmisiä. Mutta mukautuessaan täysin ihmisten toiveisiin kulttuuri limittyi kivetty-

neiden suhteiden osaksi ja alentaa ihmiset vielä kerran. Kulttuuriteollisen tyylin mukaiset hengentuotteet eivät enää ole myös tavaroita, vaan ne ovat läpikotaisin tavaroita. Tämä kvantitatiivinen siirtymä on niin suuri, että se aiheuttaa aivan uusia ilmiöitä. Lopulta kulttuuriteollisuuden ei enää kaikkialla tarvitse seurata välittömiä voittointressejä, joista se sai alkunsa. Ne ovat esineistyneet sen ideologiaan ja toisinaan itsenäistyneet välittömästä pakosta myydä kulttuuritavarat, jotka muutenkin pitää sulattaa. Kulttuuriteollisuus muuttuu suhdetoiminnaksi, se tuottaa goodwillia sellaisenaan erityisiin firmoihin tai myyntiartikkeleihin katsomatta. Ihmisille tuotetaan yleistä epäkriittistä yhteisymmärrystä, reklaameja olemassaolevan maailman puolesta, samalla kun jokainen kulttuuriteollinen tuote on itsensä mainos.

Samalla pidetään kiinni sellaisista piirteistä, jotka alunperin tukivat kirjallisuuden muuntumista tavaraksi. Jos ylipäänsä jollain tässä maailmassa on ontologia niin kulttuuriteollisuudella: liikkumattomiksi säilöttyjen peruskategorioiden kudelma, joka voidaan osoittaa jo 1600-luvun lopun ja 1700-luvun alun englantilaisista nk. kaupallisista romaaneista. Kulttuuriteollisuudessa edistyksen nimissä esiintyvä aineellinen uutuus pysyy ikuisesti saman uusina kuoseina; vaihtelu verhoaa kaikkialla luurankoa, joka on muuttunut yhtä vähän kuin itse voittomotiivikin siitä lähtien, kun se sai ylivalvan kulttuuriin.

Ilmausta "teollisuus" ei pidä tässä yhteydessä tulkita kirjaimellisesti. Se viittaa itse tuotteen standardisoitumiseen - jokaiselle elokuvissa kävijälle lännenfilmeistä osapuilleen tuttuun - sekä jakelutekniikoiden rationalisoitumiseen mutta tarkasti ottaen ei itse tuotantoprosessiin. Vaikka kulttuuriteollisuudelle keskei-



sellä elokuvasektorilla tuotanto lähentyy teknisiä menettelytapoja pitkälle vietyä työnjakona, koneiden käyttönä ja työtätekevien erottamisena tuotantovälineistä (tämä erottaminen saa ilmauksensa kulttuuri-teollisuuden piirissä toimivien taiteilijoiden ja tuottajien välisenä ikuisena konfliktina), sittenkin tuotannon yksilöllinen luonne säilyy. Jokainen tuote esiintyy yksilöllisenä. Yksilöllisyys soveltuu ideologian vahvistamiseen, koska syntyy vaikutelma, että se mikä on täysin esineellistynyttä ja välittynyttä olisikin välittömyyden ja todellisen elämän pakopaikka. Kulttuuriteollisuus koostuu kuten ennenkin kolmansien persoonien suorittamista "palveluksista" ja säilyttää sukulaisuutensa kauppaan, pääoman vanhentuneeksi käyvään kiertokulku-prosessiin, josta se polveutuu. Sen ideologia käyttää hyväkseen ennen kaikkea tähtikulttia, joka on laina individualistisesta taiteesta ja sen kaupallisesta riistosta. Mitä epäinhimillisempiä sen liiketoimet ja sisältö ovat, sitä utterammin ja menestyksekkäämmin se propagoi muka suuria persoonallisuuksia ja operoi vetoamalla tunteisiin. Kyse ei ole aidosti teknis-rationaalista tuotannosta vaan kulttuuriteollisuus on teollista pikemminkin sosiologiassa toistuvasti havaitun teollisiin organisaatiomuotoihin rinnastumisen mielessä; näin sielläkin, missä ei ole kyse teollisista tuotantoprosesseista - muistettakoon toimistojen rationalisointi. Siten myös kulttuuriteollisuuden virheinvestoinnit ovat huomattavan suuret ja syöksevät sen tekniikaltaan vanhentuneet haarat kriiseihin, jotka harvoin johtavat parempiin aikoihin.

Tekniikan käsite on kulttuuri-teollisuudessa vain nimellisesti sama kuin taiteessa. Taideteoksissa se viittaa aiheen jäsentymiseen itsessään, teoksen sisäiseen logiikkaan. Sitä vastoin kulttuuriteollinen tekniik-

ka on jo ennalta levittämisen ja mekaanisen uusintamisen tekniikkaa ja jää tästä syystä aiheeseensa nähden aina ulkoiseksi. Kulttuuriteollisuus osoittaa ideologista pidättyväisyyttä juuri siinä, että se varjelee huolellisesti tuotteitaan tekniikoidensa täysimittaisilta seuraamuksilta. Se elää tavallaan loismaisesti materiaalien hyödykkeiden tuotannolle ominaisesta ulkoteollisesta tekniikasta piittaamatta tekniikan asiallisuuden asettamasta veloitteesta taiteensisäiseen hahmottamiseen samoin kuin välittämättä esteettisen autonomian muotolaista. Tästä on seurauksena kulttuuriteollisuuden fysionomialle ominainen sekoitus toisaalta virtaviivaistamista, valokuvan kaltaista kovuetta ja täsmällisyyttä sekä toisaalta yksilöllisyyden jäännöseriä, tunnevirityksiä, täydentävää mutta rationaalisesti suunniteltua romantiikkaa. Mikäli lainaamme Benjaminin määritystä, jonka mukaan traditionaalista taide-teosta luonnehtii aura - ei-läsnäolevan läsnäolo - niin kulttuuriteollisuuden määreenä on, että se ei aseta auraattista prinssiippiä vastaan jotain toista vaan säilöö lahonneen auran sumuiseksi huurukehäkseen. Näin se osoittaa suoraan ideologisen epäsiikimäisyytensä.

Kulttuuripoliitikkojen ja myös sosiologien piirissä on tullut tavaksi varoittaa kulttuuriteollisuuden aliarvioimisesta viittaamalla sen suureen merkitykseen kuluttajiensa tietoisuuden muovaajana. Kulttuuriteollisuus pitäisi ottaa vakavasti ja keikaroida sivistyneisyydellä. Se on todellakin tärkeä nykyisin vallitsevan hengen momentti. Kulttuuriteollisuuden ihmisille tyrkyttämiin tuotteisiin kohdistuvaan skepsikseen perustuva välinpitämättömyys on naiivia. Mutta kehotus ottaa se vakavasti ei ole yksiselitteinen. Sen laadua, totuutta tai epätotuutta tai sen

esteettistä arvoa koskevat kiusalliset kysymykset tukahdutetaan tai ainakin karsitaan pois niin kutsutusta kommunikaatiososiologiasta kulttuuriteollisuuden sosiaalisen merkittävyuden vuoksi. Sen kriitikkoa syytetään julkeasta esoteerisuuteen linnoittautumisesta.

Ainakin olisi mainittava mukaan pujahtava tärkeä kaksimerkityksisyys. Jonkin asian funktio, olkoonkin että asia koskisi lukemattomia ihmisiä, ei ole sen oman arvon tae. Esteettisen ja sen mielistelevän jäänteiden sekoittaminen keskenään ei palauta taidetta yhteiskunnallisena ilmiönä oikeisiin mittoihinsa suhteessa luuloteltuun taiteilijankopeuteen vaan palvelee monesti yhteiskunnallisilta vaikutuksiltaan kaikkein vahingollisimman puolustusta. Kulttuuriteollisuuden tärkeys massojen sieluntaloudelle ei vapauta ainakaan käytännönläheisenä itseään pitävää tiedettä sen todellisen oikeutuksen, sen *an sich* -luonteen pohtimisesta; pikemminkin juuri se pakottaa tähän. Suhtautua kulttuuriteollisuuteen sen kiistattoman merkityksen edellyttämällä vakavuudella tarkoitetaan sen ottamista kriittisessä mielessä vakavasti, ei nöyrytmistä sen monopolin edessä.

Niiden intellektuellien keskuudessa, jotka tahtovat rauhoittaa omaatuntoaan tämän ilmiön suhteen ja jotka pyrkivät mahdollistamaan samaan kaavaan sekä varauksellisuutensa asiaa kohtaan että kunnioituksensa sen vaikutusvallan edessä, on ironisen suvaitsevaisuuden sävy hyvin tavanomainen - mikäli he eivät sitten luo käynnistyneestä taantumasta uutta 20. vuosisadan myyttiä. Tiedetäänhän mitä kaikki tämä pitää sisällään: jatkokertomukset ja valmiin muotin mukaan tehdyt elokuvat, televisiosarjoiksi valssatut saippuaopperat ja iskelmäparaatit, mielenterveys- ja horoskooppipalstat.

Kaikki tämä kuuluu kuitenkin olevan harmitonta ja sitä paitsi demokraattista, koska sille on kysyntää. Tosin kysyntä tulee ensin herättää. Se saa myös aikaan monenlaista siunauksellista esimerkiksi jakaessaan informaatiota, neuvoja ja vapauttavia käyttäytymismalleja. Kuitenkin informaatio on niukkaa tai yhden-tekevää, kuten jokainen sosiologinen tutkimus niinkin perustavasta asiasta kuin poliittisen tietämyksen tasosta osoittaa; kulttuuriteollisten ilmausten rivien välistä luettavat neuvot ovat mitäänsanomattoman arkipäiväisiä tai vielä tätäkin tyhjämpäväisempiä; käyttäytymismallit ovat häpeämättömän konformistisia.

Lauhkeille intellektuelleille ominainen valheellinen ironisuus suhteessa kulttuuriteollisuuteen ei rajoitu pelkästään heihin. On syitä olettaa, että myös kuluttajien tietoisuus on jakautunut kulttuuriteollisuuden heille ojentaman ohjesäännönmukaisen huvin ja sen siunauksiin kohdistuvan epäilyn kesken, joka ei ole edes kovin kätkeytyä. Sanonta, että ihmiset tahtovat tulla petetyiksi, on tullut todemmaksi kuin mitä sillä alun perin tarkoitettiinkaan. Ihmiset eivät pelkästään mene ansaan, mikäli se pakitsee heitä - kuinka pintapuolisesti hyvänsä. He haluavat petosta, jonka he itse huomaavat; sulkien kouristuksenomaisesti silmänsä he myöntyvät jonkinlaisen itseinhon vallassa siihen, mitä heille tarjoillaan ja josta he tietävät, miksi sitä tehtaillaan. Tunnustamatta tätä itselleen he aavistavat, että elämä kävisi täysin sietämättömäksi mikäli he lakkaisivat takertumasta tyydytyksiin, jotka itse asiassa eivät tyydytä ketään.

Kaikkein omahyväisin kulttuuriteollisuuden hengen - jota tyyneesti nimitetään ideologiaksi - puolustus korostaa nykyisin juhlavasti sen tehtävää järjestyksen ylläpitäjänä. Sen

sanotaan tarjoavan orientaatiomalleja ihmisille kaoottisessa maailmassa, ja jo pelkästään tästä syystä se ansaitsee hyväksymisemme. Kuitenkin kulttuuriteollisuus tuhoaa perusteellisesti juuri sen, minkä puolustus antaa ymmärtää sen säilyttävän. Värielokuva tuhoaa viihtyisän vanhan kapakan pommejakin perusteellisemmin: tämän imagonkin se kitkee juurineen. Mikään kotoisa ei kestä rikastettuja versioitaan elokuvissa, jotka sitä juhlistaessaan latistavat samankaltaiseksi kaiken sen ainutkertaisen, josta se voimansa ammentaa.

Se, mitä ylipäänsä voitiin fraaseihin lankeamatta kutsua kulttuuriksi, pyrki kärsimysten ja ristiriitojen ilmauksena pitämään kiinni oikean elämän ideasta tyytymättä paljaaseen olemassaoloon. Konventionaaliksi ja mihinkään velvoittamattomiksi muuttuneet järjestyskategoriat, joihin kulttuuriteollisuus paljaan olemassaolon verhoilee, esittävät sen oikeana elämänä ja nuo kategoriat sen mittana. Kun kulttuuriteollisuuden valtiat puolustautuvat sanomalla, että se ei pyrikään olemaan taidetta, on tämä jos mikä ideologiaa, halua väistää vastuunsa siitä millä ala ansaitsee elantonsa. Häpeälliset teot eivät muutu paremmiksi tunnustautuessaan avoimesti häpeällisiksi.

Vetoaminen järjestykseen sinänsä sen konkreettisista määreistä piittaamatta ja normien levittämiseen edellyttämättä niiden pätevyuden osoittamista asiaperustein tai tiedollisesti, on halpamaista. Objektiivisesti velvoittavalla järjestyksellä, jota ihmisille kaupitellaan juuri koska sitä ei enää ole, ei ole mitään oikeutusta, ellei tätä oikeutusta itsessään ja ihmisille osoiteta. Ja juuri tähän mikään kulttuuriteollinen tuote ei antaudu. Sen iskostamat järjestyskäsitteet ovat aina **status**

quon puolella. Niille alistutaan kyselemättä, analysoimatta, epädialektisesti. Näin myös silloin kun ne eivät ole merkityksellisiä enää kenellekään niistä, jotka niihin alistuvat. Kantin imperatiivista poiketen kulttuuriteollisuuden kategorisella imperatiivilla ei ole enää mitään tekemistä vapauden kanssa. Se kuuluu: sinun on mukauduttava kyselemättä; mukauduttava siihen miten asiat joka tapauksessa ovat ja siihen mitä kaikki joka tapauksessa ajattelevat vallitsevan kaikenkattavan järjestyksen heijastumana. Kulttuuriteollisuuden ideologian voimasta sopeutuminen korvaa tietoisuuden: koskaan ei aseteta vastakkain siitä luettavissa olevaa järjestystä sen kanssa mitä kulttuuriteollisuus väittää edustavansa eli ihmisten reaalisia intressejä. Järjestys ei sinänsä ole jotain positiivista. Sitä se olisi vain mikäli se olisi oikeutettua. Mutta kulttuuriteollisuus ei tästä välitä vaan mainostaa järjestystä **in abstracto**. Tämä todistaa vain sen välittämien sanomien voimattomuudesta ja valheellisuudesta. Tekeytyessään neuvottomien opastajaksi ja tyrkyttäessään heille konflikteja, jotka heidän pitää sekoittaa omiinsa, se ratkaisee konflikteja vain näennäisesti, tavalla jolla niitä tuskin voitaisiin ratkaista heidän omassa elämässään. Kulttuuriteollisuuden tuotteissa ihmiset ajautuvat vaikeuksiin vain päästäkseen niistä eroon häiriötä aiheuttamatta - yleensä jonkin hyväntahtoisen kollektiivin edustajan avulla - ja näin päätyäkseen äitелään harmoniaan sen yleisen kanssa, jonka vaatimukset heidän ensialkuun täytyi tuntea yhteensovittamattomiksi omien intressiensä kanssa. Tätä varten kulttuuriteollisuus on kehittänyt kaavoja, jotka ulottuvat niinkin käsitteitä vaille oleville alueille kuin viihdemusiikkiin, jossa myös ajaututaan "vaikeuksiin", rytmisiin ongel-

miin, jotka kuitenkin oitis ratkeavat tahdin "hyvän" osan voittoon.

Tuskin edes kulttuuriteollisuuden puolustajat asettuvat avoimesti vastustamaan Platonia siinä, että mikä on objektiivisesti, itsessään, valheellista, ei myöskään voi olla ihmisen kannalta, subjektiivisesti, oikeaa. Kulttuuriteollisuus ei haudo mielessään oppaita sielukkaaseen elämään eikä myöskään uutta moraalisen vastuun kykyä vaan kehoituksia totella sitä, jonka puolella mahtavimmat intressit ovat. Sen propagoima yhteisymmärrys vahvistaa sokeaa, valistumatonta autoritaarisuutta. Mikäli kulttuuriteollisuutta ei mitata sen sisällön ja loogisuuden mukaan vaan vastaten sen todellista asemaa ja sen oman kai-puun mukaisesti vaikutustensa perusteella; mikäli ollaan vakavasti kiinnostuneita siitä, mihin se oikeastaan vetoaa, niin sen vaikutuspotentiaaliin olisi suhtauduttava kaksin ver-roin vakavammin. Se ruokkii ja hyödyntää heikkoa minuutta, johon valitseva yhteiskunta ja vallan kasautuminen muutenkin tuomitsee voimattomat jäsenensä. Ihmisten tietoisuus taantuu. Kyynisiltä amerikkalaisilta elokuvatuottajilta ei turhaan saata kuulla, että käsikirjoitusten olisi mukauduttava yksitoistavuotiaiden kehitystasolle. Heillä tuskin olisi mitään sitä vastaan, että näin he tekisivät aikuisistakin yksitoista-vuotiaita.

Toistaiseksi ei eksaktein tutkimuksin ole tosin kiistattomasti osoitettu yksittäisten kulttuuriteollisten tuotteiden regressoivaa vaikutusta. Kekseliäiden koejärjestelyjen avulla tämä voitaisiin varmasti tehdä, jopa paremmin kuin olisi mieluisaa rahamaailman intressipiireille. Joka tapauksessa voidaan epäilyksettä olettaa, että pienistä puroista kasvaa suuri virta, erikoisesti koska kulttuuriteollisuuden järjestelmä piirit-

tää joka puolelta massat tuskin sallien poikkeuksia ja harjoittaen taukoamatta samoja käyttäytymismalleja. Vain massojen syvälle tiedostamattomaan painunut epäluulo, taitteen ja empiirisen todellisuuden eron viimeinen jäännös, selittää miksi he eivät ole jo aikoja sitten nähneet ja hyväksyneet maailmaa läpikotaisin siten kuin kulttuuriteollisuus sen heille tarjoilee. Vaikka kulttuuriteollisuuden sanomat ovat tuskin niin harmittomia kuin annetaan ymmärtää ja monta kertaa ovat kaukana tästä - esimerkkinä vaikkapa filmikäsikirjoitukset, jotka luonne-tyyppiensä kautta osallistuvat nykyisin suosittuun intellektuellijahtiin - niin joka tapauksessa kulttuuriteollisuuden tuottama asennoituminen on kaikkea muuta kuin harmitonta. Ketään ei varmaan vahingoita, mikäli astrologi kehottaa lukijoitaan määrättynä päivänä ajamaan varovasti. Mutta vahingollista on tyhmistäminen, joka sisältyy vaatimukseen, että aina pätevä ja siksi mieltä vailla oleva neuvo edellyttäisi merkkiä tähdiltä.

Ihmisten riippuvaisuutta ja alamaisuutta, kulttuuriteollisen perspektiivimallin pakopistettä, voidaan tuskin kuvata täsmällisemmin kuin sen teki amerikkalainen koehenkilö, joka uskoi, että aikamme ongelmat katoaisivat mikäli ihmiset vain suostuisivat luottamaan julkisuuden sankareihin. Korviketyytytys, jota kulttuuriteollisuus tarjoaa ihmisille saadessaan heidät tuntemaan mielihyvää siitä, että maailma on juuri sellainen kuin se heille uskottelee, pettää heille antamansa onnen lupauksen. Kulttuuriteollisuuden kokonaisvaikutus on valistuksenvastaisuus (*Anti-Aufklärung*); siinä nimittäin kasvava tekninen luonnon hallinta - valistus, kuten Horkheimer ja minä tätä prosessia kutsuimme - kääntyy massamittaiseksi petokseksi, tietoisuuden

kahlehtimisen välineeksi. Se ehkäisee autonomisten, asioiden tietoiseen arviointiin ja itsenäisiin päätöksiin kykenevien yksilöiden kehittymisen. Kuitenkin juuri sellaiset yksilöt ovat demokraattisen yhteiskunnan olemassaolon edellytys. Se voi säilyä ja kehittyä vain kansalaistensa täysikäisyyden turvin. Massoja halveksitaan ylhäältäpäin epäoikeudenmukaisesti pelkkinä massoina. Keskeisessä asemassa niiden massoiksi muovaa-

misessa on kulttuuriteollisuus; se halveksii niitä ja asettaa esteitä vapautukselle, johon ihmiset itse ovat yhtä kypsiä kuin aikakauden tuottavat voimat sen tekevät mahdolliseksi.

Vuonna 1963 pidetty radioesitelmä 'Résumé über Kulturindustrie' on julkaistu alun perin teoksessa *Ohne Leitbild* (Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1967). Suomennos Tuomo Saurin.